

PRVNÍ TEORIE ÚVĚRU A JEJÍ INSTITUCE: DOBROČINNÉ ÚVĚROVÉ INSTITUCE V HOSPODÁŘSKÝCH DĚJINÁCH ZÁPADU*

Vojtěch Müllner^a, František Svoboda^a

Abstract

First Theory of Credit and its Institutions: Benevolent Credit Institutions in an Economic History of the West

For millennia, there have been two credit theories in the Western tradition and two types of credit institutions derived from them. One focused on raising capital for investment purposes, the other dealing with lending of money to private individuals for consumption. This distinction, which is the key to understanding ancient and medieval economic thought, not only allows us to better understand the question of usury in the past, but is also the key to a proper understanding of the development of European credit markets, which have evolved in two ways – investment banking and retail banking. Particular attention is paid to benevolent credit institutions, which laid the foundations for European retail banking.

Keywords: credit institutions, usury, interest, benevolence

JEL Classification: B15, N23, G21

Úvod

Po tisíciletí existovaly v evropské tradici dvě výchozí teorie úvěru a od nich odvozené dva typy úvěrujících institucí. Jedna byla zaměřena na shromažďování kapitálu za účelem investování, druhá se zabývala půjčkou peněz soukromým osobám pro účel spotřeby. Paralelně se vyvíjející dva typy úvěrujících institucí jsou nejen podceňovaným komplexním systémem ekonomické evoluce (Scholz-Wäckerle, 2014, s. 293), ale také nejméně prozkoumaným objektem ekonomického bádání, navíc zdroj mnoha nedorozumění a nepochopení. Není nikterak těžké setkat se s tvrzením, že „bylo zakázáno [v 17. stol.] volné půjčování na úrok“ (Sedláček, 2009, s. 133), nebo že „Aristotelés a scholastikové viděli v penězích pouhé oběživo a pokládali je za sterilní“ (Holman, 1999, s. 15), nebo „sama církev [ve středověku] ... peníze nepůjčovala“ (Sojka, 2000, s. 13). Každý z těchto výroků

^a Masarykova univerzita, Ekonomicko-správní fakulta, Brno, Česká republika
E-mail: 347683@mail.muni.cz, fsvoboda@mail.muni.cz

* Článek vznikl s podporou Grantové agentury ČR, v rámci projektu 19-08512S „Proměny církevních morálních ekonomik v ČR a SR v kontextu restitucí a odluky státu a církve“.

bude v textu vyvrácen či alespoň zpochybněn. Dějiny úvěru a úvěrových institucí jsou v české ekonomické obci často chápány nesprávně a je cílem tohoto článku uvést na pravou míru alespoň malou část omylů, které se donekonečna replikují v učebních textech či nově vznikajících vědeckých pracích.

Obvyklou chybou dnešních ekonomů je opominutí dvou důležitých skutečností, které budou v článku podrobněji rozvedeny. Za prvé, středověk z dobrých důvodů přejal starší tradici učení o úvěru jak od řeckých filozofů, tak z židovství. Tato tradice byla odrazem obecné zkušenosti lidského rodu, která půjčky jídla, resp. věcí určených ke spotřebě, nahlížela optikou recipročního altruismu². Za druhé, starověk i středověk³ sice skutečně často omezovaly lichvu, souběžně s tím však rozvíjely nejen instituce, které se zabývaly spotřebními úvěry s úroky tak nízkými, jak to jen bylo možné, ale i instituce umožňující sdílet kapitál pro investiční aktivity, s podílem na zisku, smluvným svobodnou dohodou mezi úvěrujícími a úvěrovanými. Tohoto dvojího úsilí, intelektuálního i praktického, si všiml i John Maynard Keynes v opomíjené pasáži *Obecné teorie úroku*: „Byl jsem vychován ve víře, že postoj středověké církve vůči úrokové míře byl od základu špatný, a že důmyslná argumentace, zaměřená k tomu, aby bylo rozlišováno mezi výnosem z peněžních půjček a mezi výnosem z aktivních investic, bylo jen jezuitským pokusem, jak smířit praxi s hloupou teorií. Dnes však se mi při čtení těchto argumentů zdá, že jde o početné intelektuální úsilí o rozlišení dvou činitelů, které klasická teorie nemožně popletla, totiž úrokové míry a mezní efektivnosti kapitálu. Dnes se zdá být zřejmé, že úvahy scholastiků byly zaměřeny k vypracování formulace, která by umožnila tabulce mezní efektivnosti kapitálu, aby byla vysoká, a udržovala přitom úrokovou míru na nízké úrovni, používajíc k tomu účelu zákonodárství, zvyklosti i mravní sankce“ (Keynes, 1963, s. 329). Pro dokonalé pochopení starších teorií je třeba si uvědomit, že netvořily jednu univerzální teorii úroku, ale dvě teorie úvěru, a že pro tyto dvě teorie také našly adekvátní praxi v podobě podílnických společností a sdružení kapitálu⁴ (pro

- 2 Recipročním altruismem rozumíme jednání, kdy jednotlivec jedná způsobem, který krátkodobě sníží jeho zdatnost (fitness) a zvyšuje tak zdatnost jiného, nepřibuzného jedince, s očekáváním, že zvýhodněný jedinec později toto jednání oplátí. Reciproční altruismus může představovat evoluční výhodu, směny potravy známe i od zvířat, shrnutí dnes již ikonického recipročního sdílení potravy mezi kostarickými upíry např. Carter, Wilkinson, 2013.
- 3 Pro časové období starověku přebíráme obvyklé časové vymezení, počínaje vznikem prvních velkých civilizací a konče rozpadem antické civilizace (3500 př. Kr. – 5. stol. po Kr.), pro středověk pak období 6. stol. po Kr. – 15. stol. po Kr.).
- 4 Kapitálem budeme rozumět prostředky vyňaté ze současné spotřeby za účelem vytvoření budoucí produkce ve spojení s dalšími dvěma výrobními faktory, prací a půdou (srov. The New Palgrave Dictionary of Economics, heslo Capital theory). U nás užívaná definice kapitálu jako dříve vytvořených prostředků, jež nejsou spotřebovány, ale jsou použity jako vstup do další výroby, ukazuje, jak hluboko je v ekonomii zakořeněna distinkce starších období mezi užitím prostředků pro spotřebu a pro investici. Snaha promítnout tuto charakteristiku do praxe pak dává vyrůst dvojí teorii úvěru.

účely investic) na straně jedné, a dobročinných úvěrových fondů na straně druhé, a tuto dvojí praxi nalézáme napříč staletími v civilizaci řecké, římské i v tradici křesťanské Evropy.

Tomuto záměru bude odpovídat i struktura textu. Nejprve je vysvětlen obecný pojem *mutuum* a od něj odvozená definice lichvy. V následujících pasážích je pak chronologicky ukázáno a vysvětleno, jak se mutualistické půjčky objevovaly v dobových teoriích i v praxi. Skrze kategorii *mutuum* můžeme nejen přesněji pochopit problematiku úvěrů v minulosti, ale můžeme rovněž plně vysvětlit vývoj evropských úvěrových trhů, který se ubíral dvěma liniemi – investičního bankovníctví a bankovníctví drobného, vedeného často étosem nízkouročeného úvěrování. Zvláštní pozornost pak bude věnována dobročinným úvěrovým institucím, které položily základ evropského retailového bankovníctví. Tomuto tradičnímu pilíři úvěrového systému stále není věnována dostatečná pozornost a poznatky jsou spíše fragmentované a čekají na ucelenou syntézu (Capie, Wood, 1999, s. 136).

1. Mutuum: ztraceno v překladu

Východím bodem všech teorií úvěru před příchodem novověku bylo tzv. **mutuum**, půjčka věcí určených ke spotřebě, vycházející z evolučně výhodného recipročního altruismu. Mutualistické půjčky byly nutnou součástí života všech historických společností (Ridley, 2000; Watson, 1985). *Mutuum* bylo, coby ustálený zvyk, kodifikováno jako jeden ze čtyř druhů reálných kontraktů římského práva dále *commodatum* (půjčka věcí určených k užití), *depositum* (úschova věcí), *pignus* (zástava)), jeho obdobu v různých variacích nalézáme jak v textech řeckých filozofů, tak v textech Starého zákona, církevních otců, kanonistů i scholastiků.

Propracovanou definici pojmu *mutuum* je možno nalézt např. v díle Gerarda da Siena (1295–1336) v jeho traktátu *Questio de usura* (kol. 1330), který tuto definici přejímá z římského práva skrze texty kanonistů a klasifikuje *mutuum* jako půjčku věcí *přirodních zaměnitelných*, jako je víno, olej nebo obilí⁵, nebo *vytvořených zaměnitelných*, jako jsou peníze, které jsou **určeny k převedení na věci určené ke spotřebě** (Armstrong, 2016, s. 14). *Mutuum* má být splaceno nikoliv stejnou věcí, avšak ve stejném množství a kvalitě. Věci, které jsou nezaměnitelné, navzájem se od sebe lišící (zemědělské usedlosti, lodě, vinice, domy atd.) odvozují svoji hodnotu od vnějších a náhodných okolností a nemohou být součástí kategorie *mutuum* (Armstrong, 2016, s. 80–81). Pouze *mutuum* – věci zaměnitelné, určené ke spotřebě – měly být půjčovány bezúročně a pouze u půjček typu *mutuum* nastala v přesném slova smyslu lichva (McLaughlin,

5 Tyto komodity jsou v debatách u *mutuu* zmiňovány soustavně a opakovaně, spolu se zlatem a stříbrem, už od římských dob (Armstrong, 2016, s. 79–77).

1939, s. 98). Výjimku tvořilo zpoždění při platbě, pak bylo dovoleno účtovat *interesse* i v případě kategorie mutuuum na základě ztrát, které utrpěl věřitel, a zisků, které získal dlužník. Typickou definicí lichvy ve středověkých textech byl obrat: „Usura est lucrum ex mutuuo pacto debitum vel exactum“⁶.

Anglické přepisy středověkých latinských textů bohužel mutuuum překládají slovem *loan* nebo *to lend*. Výsledkem je překlad „Usury is profit **from a loan** owed or exacted on the basis of an agreement“⁷. Z anglické literatury pak běžně do češtiny přechází tvrzení, že středověk zakazoval úrok z půjčky, což je výrok přinejmenším zavádějící. Středověké ekonomické myšlení samozřejmě umožňovalo brát arbitrárně neomezované procento z obchodní půjčky coby podíl na zisku, účtování úroku z půjček typu mutuuum však považovalo za hřích lichvy, byť spekulovalo, zda světské zákony mohou za určitých okolností, s ohledem na menší zlo, lichvu dovolit (McLaughlin, 1939, s. 88–98); středověk, podobně jako antika (Millet, 1992, s. 96) nicméně striktně rozlišoval půjčky produktivního kapitálu a půjčky neproduktivní, určené ke spotřebě, které měly být postaveny na principu recipročního altruismu. Lichva nastává pouze u půjček typu mutuuum, tedy věcí určených ke spotřebě.

Vadný překlad z latiny tak zastírá původní důležitou distinkci, která odděluje mutuuum od jiných kontraktů, půjčky věcí určených ke spotřebě od sdružení kapitálu za účelem investic. Za peníze mohou být koupeny položky, které nevytváří bohatství, čímž jsou peníze z pohledu jejich vlastníka spotřebovány, a z věcí určených ke spotřebě nemá být brán úrok, neboť se předpokládá, že dlužník si půjčuje na spotřebu z důvodu osobní nouze. Na druhou stranu peníze mohou být vynaloženy na získání něčeho, co přináší bohatství, v tomto případě se peníze stávají kapitálem a úrok jako podíl na zisku je akceptovatelný. Tuto základní distinkci, vymezující pojem lichvy, můžeme nalézt ve všech velkých tradicích západní civilizace.

6 „Lichva je dlužený nebo vymáhaný zisk ze sjednaného kontraktu typu mutuuum“. Vyčerpávající výčet scholastických definic, potvrzujících jako klíčové užití slova mutuuum, lze nalézt v *Lettere scambievoli di due teologi, nelle quali si tratta delle usure*, E Cambj Maritimi na s. 30. Spis pojednává, jak název napovídá, o lichvě a námořním obchodu. Alternativní definice, která říká, že lichva je cokoliv, co je získáno nad jistinu (*usura est quidquid sorti accedit*), byla rozšířena podstatně méně, a naopak byla více problematizována i středověkými autory – viz Armstrong, 2016, s. 55.

7 Armstrong, 2016, s. 54–55. Viz také *Summa theologiae* II.–II. q. 78 a1 ad 4 (anglicky dostupné na: <http://www.newadvent.org/summa/3078.htm> česky a latinsky <http://summa.op.cz/sth.php?&A=1>

2. Svět starověku: Babylonie, Asýrie, Izrael, Řecko

První bankou světa se někdy nazývá chrám Šamaš v Sipparu, který nashromáždil značné jmění, a který od počátku 2. tisíciletí před Kristem běžně půjčoval osivo na úrok 20–33,3 % (Bromberg, 1942, s. 77). Vedle těchto úročených půjček existovaly půjčky bezúročné, doložené od 18. století př. Kr., určené pro chudé, jejichž splatnost byla očekávána pouze v případě zlepšení hmotné situace majitele (Bromberg, 1942, s. 81). Krátkodobé bezúročné úvěry (7–30 dní), určené pro sklizení úrody a poskytnuté, jak dlužní zápisy litanicky opakují, „z úcty“, jsou obvyklé i v asyrské a babylonské společnosti z doby ještě starší, doložené už kolem roku 2000 př. Kr. Poplatek byl ospravedlnitelný v případě přílišného a bezdůvodného zpoždění (jiné příklady bezúročných půjček v případě neúrody uvádí Chamurapiho zákoník, čl. 48). Ve 20. století před Kr. máme doklady o asyrských a babylonských úvěrových operacích, kde vedle sebe nalézáme krátkodobé bezúročné zemědělské úvěry, spojené zejména s náklady potřebnými ke sklizení úrody, ale také doklady o skutečném soukromém obchodním partnerství s půjčkami na úrok (Meislin, Cohen, 1964, s. 255).

Náboženské texty judaismu odrážely zprvu starou tradici bezúročného půjčování jako nástroj recipročního altruismu, posilující vzájemné vazby ve společnosti a zajišťující ochranu chudých. Nejstarší dva texty hovoří striktně o zákazu úroku ve vztahu k bratru, hostu nebo chudému: „Půjčíš-li svému krajanovi či domorodci, jenž u tebe přebývá, nebudete mu půjčovat na zástavu a nebudete mu ukládat úroky (Ex, 22-24). ... Když tvůj bratr zchudne a nebude moci vedle tebe obstát, ujmeš se ho jako hosta a přistěhovalce a bude žít s tebou. Nebudeš od něho brát lichvářský úrok, ale budeš se bát svého Boha. Tvůj bratr bude žít s tebou. Své stříbro mu nepůjčuj lichvářsky, na poskytované potravě nechtěj vydělávat“ (Lv 25:35-37).

Novější kniha, Deuteronomium, však připouští výjimku ve vztahu k cizincům: „Nebudeš půjčovat na úrok svému bratru, ať už jde o půjčku peněz nebo potravin nebo čehokoliv, za co se požaduje úrok. Cizinci smíš půjčovat na úrok, ale svému bratru musíš půjčovat bezúročně, ...“ (Dt 23, 20-21). Jak ale upozorňují Meislin a Cohen (1966), nejedná se o popření staršího pravidla, ale jeho rozvinutí v nových podmínkách. V době vzniku této knihy se dostaly některé části severního Izraele právě pod nadvládu Asyřanů, vyspělé civilizace, provozující obchod spojený s úvěrovými operacemi. Novější pravidlo ohledně úroku odráží kontakt s vyspělejší civilizací asyrskou, která znala obchod a peněžní operace, které si vyžadovaly tvorbu kapitálu pro obchodní investice a s nimi spojené zisky. Antagonismus pastevecké a zemědělské pospolitosti Izraelitů a společnosti Asyřanů s rozvinutým obchodem se projevil v úpravě pravidla ohledně úroku, které reagovalo na novou situaci, v níž existují spravedlivé důvody pro existenci obchodního úvěru, jehož podstata stojí mimo kategorii ochrany chudých

(Meislin, Cohen, 1964, s. 264). Lze navíc spekulovat o tom, že zákaz úroku by v té době znevýhodňoval Izraelity před cizinci, kteří zákaz úroku v takové míře neuznávali, a tedy by nově se objevující výnosy kapitálu plynuly výhradně k cizincům. V judaismu se v důsledku této skutečnosti, vyvinula dvojí tradice úvěru – starší tradice, odrážející univerzální zvyky lovecko-sběračské či zemědělské pospolitosti, půjčující si navzájem věci určené ke spotřebě, zdůrazňuje zákaz úroku u tohoto typu půjček (*mutuum*) jako určitou formu sociální ochrany chudých. Novější tradice, na straně druhé, úrok za změněných podmínek (rozvoj obchodu a peněžních transakcí), dovoluje.

I v řeckých Aténách⁸ vedle sebe nalézáme, kromě jiných úvěrů⁹, také úvěry úročené pro potřeby obchodu a úvěry bezúročné, stvrzující vazby ve společnosti (Millet, 1992, s. 220). Z principů *mutua* vycházely spolky zv. *eranos*, původně sloužící právě ke sdílení potravin na principu vzájemné bezúročné výměny, jak popisuje již Homér (Finley, 1952, s. 101). Nejpozději od 5. století před Kr. se pojem *eranos* spojuje s bezúročnými půjčkami činěnými ad hoc vytvořenou skupinou osob s tím, že je dlužník vrátí, až bude moci. Tyto půjčky byly bezúročné, vracely se po dobu několika let v pravidelných částkách a byly poskytovány z různých důvodů, nejčastěji však v naléhavých osobních případech. Půjčky nebyly produktivní (investiční), v drtivé většině případů nebylo vyžadováno ručení majetkem. Jsou doloženy příklady, kdy členové, *eraniatai*, půjčili otrokům, aby se vykoupili na svobodu (Finley, 1952, s. 100–5, Millet, 1992, s. 152), či případy, kdy byly půjčovány i vysoké částky (členové *eranos* se např. angažovali v bezúročné půjčce 6 000 drachen v době, kdy např. cena zkušeného otroka – řemeslníka činila 200–300 drachen a kdy půjčka 10 500 drachen byla zajištěna mlýnem s 30 otroky. Viz Finley, 1952, s. 70–101). Tyto půjčky byly chápány jako znak občanské ctnosti. Dobrý občan se tak mohl charakterizovat slovy: „Nejsem ten, kdo intrikuje proti druhým či touží po jejich majetku. Naopak, jsem tím, kdo platí čtené a vysoké daně (*eisphora*) ... participuji v čtených *eranoi* a ručím za dluhy mnohých“ (Antiphon, First Tetralogy, 2.2.12). Neúročené mohly být rovněž běžné půjčky mezi jednotlivci. Obvyklé bylo, že jedna a táž osoba půjčovala část peněz na úrok a část neúročeně v rámci *eranos* (Finley, 1952, s. 55).

Oproti tomu obchodní úvěr, poskytovaný především za účelem námořní plavby a obchodu, dosahoval úroku v rozpětí od 16 2/3 do 30 % (srov. Demosthenes, řeč proti Formiovi, řeč proti Lacritovi), avšak tyto půjčky za lichvu považovány nebyly a byly

8 Úvary ve starověkých Athénách jsou v sekundární literatuře nejlépe popsány. O jiných oblastech (např. Spartě) je podstatně méně informací.

9 V rozporu s tvrzeními, předkládanými v tomto článku, by se mohla zdát existence úvěrů, při jejichž nesplacení upadl dlužník do nevolnictví (*debt-bondage*) do doby, než je dluh splacen. Kromě Solonových zákonů jsou však informace o této instituci velmi kusé a debata o příčinách a četnosti tohoto jevu dosud trvá (viz Harris, 2002).

vymahatelné u soudu. Dlužník i věřitel sdíleli společně riziko námořní plavby, pokud došlo k nehodě či přepadení, dlužník byl osvobozen od povinnosti splatit půjčku a ztráta byla připsána věřiteli. Na druhou stranu, věřitel mohl požadovat vyšší úroku ve značné výši, odstupňované pravděpodobně podle rizika spojeného s cestou nebo podle její délky. Proto mohl Démosthénés, narozený ve stejném roce jako Aristotelés, ve své řeči proti Formiovi vyzývat soudce k ochraně věřitelů před bezskrupulózními dlužníky, kteří fingovali ztroskotání obchodní lodi, aby nemuseli vracet dluh. Athénská mentalita tedy omezovala příležitost k úročeným půjčkám na takové úvěrové operace, kde nebylo jasně patrné zneužívání dlužníkovy neštěstí (tyto situace měly být řešeny bezúročnou půjčkou přátel), tedy zejména k námořním půjčkám, sloužícím potřebám obchodu (Millet, 1992, s. 189).

Je pravdou, že v okruhu filozofů helénského světa můžeme nalézt odtažitý postoj k úroku i argumentaci ve prospěch mutualistických půjček. Jedná se ale o postoj, který směřuje opět zejména k ochraně chudých. I v díle Platóna i Aristotela můžeme vysledovat, že jejich odpor vůči úroku se obrací zejména k drobným spotřebním půjčkám.

Platón ve svých Zákonech výslovně dovoluje půjčky eranos, jsou pro něj výrazem občanské solidarity a společnost jako celek posilují (Platón, 2001, 915E; Millet, 1992, s. 42). Výhodou podle něj rovněž je, že půjčky eranos nemohou být vymáhány u soudu, neboť jsou poskytovány mezi přáteli, mezi kterými soudní pře nemá místa (Millet, 1990, s. 186–7). Ve své Ústavě pak formuluje argument proti lichvě jako argument o porušování distributivní spravedlnosti. Podle Platóna díky úročeným spotřebním půjčkám bohatí bohatnou, zatímco chudí chudnou a jsou zbavováni svobody, což vede k rozvratu v pospolitosti. „Tím tedy, že správce v oligarchiích nekonají své povinnosti a ponechávají rozmařilosti volnost, donutí lidi druhdy ne všední státi se chudšasy. ... Tito pak sedí v obci, opatření žahadly a vyzbrojeni, jedni zadlužení, druhí stíženi ztrátou občanské cti, jiní obojím, plní záští a úkladných záměrů proti těm, kteří získali jejich jmění, i proti ostatním, a touží po převratu.“ Platón se tedy dívá na úvěry optikou distributivní spravedlnosti, kdy u spotřebních půjček jejich úročení vede k redistribuci ve společnosti od chudých k bohatým. Z hlediska otázky dovolenosti úroku pro potřeby obchodu je klíčová Platónova poznámka o tom, že obchodní smlouvy by měly být na vlastní nebezpečí, aby „bylo v obci méně nestoudného lichváření, a méně by se v ní rodilo takových špatností, o jakých jsme právě mluvili.“ To naznačuje, že obchodní úvěr s úrokem, tedy podílem na zisku, je možný, avšak za předpokladu sdíleného rizika (Platón, 2001).

Aristotelés tyto úvahy dále rozvíjí. Pro pochopení jeho poznámek k úvěru je stěžejní jeho definice lichvy z Etiky Nikomachovy, kde lichvářem je ten, kdo „půjčuje malé částky na vysoké úroky“ (Aristotelés, 1937, s. 79). Lichvu tedy spojuje s malými půjčkami, které lze jen těžko považovat za půjčky investičního rázu, jsou spíše spojeny se zneužíváním obtížné životní situace člověka v nouzi. Pro účely drobných půjček v nouzi doporučoval spíše půjčky typu eranos, které řadil do kategorie vzájemně prospěšných

směn. Ve své typologii institucí vedle sebe uvádí společenství typu eranos i společenství obchodní (tedy investiční) jako společenství (koinonia) pro vzájemný prospěch, odvozená z pospolitosti politické. Oba typy půjček měly podle Aristotela tuto pospolitost upevňovat. „Všechna společenství se podobají částem společenství politického. Lidé se v nich spolčují za nějakým prospěchem ... Ten jest také cílem zákonodárců, i říká se, že právem jest to, co prospívá společnému blahu. Ostatní společenství směřují k prospěchu částečnému, například plavci k zisku, který vzniká z plavby, k výdělku peněz nebo k něčemu takovému, ... některá společenství však, jak se zdá, vznikají pro obveselení, tak u členů obětních spolků a u účastníků hostin. ... Všechna tato spolčování však, jak se zdá, jsou podřízena společenství politickému; neboť toto nemá cílem přítomný prospěch, nýbrž prospěch pro celý život, a tak tím, že lidé přinášejí oběti a scházejí se o nich a vzdávají bohům pocty, opatřují sami sobě odpočinek s obveselením. ... všechna společenství jsou částí společenství politického; dle nich se pak řídí jednotlivá přátelství“ (Aristotelés, 1937, s. 192–3).

Z této pasáže můžeme odvodit, že Aristotelés akceptoval zisk u námořní platby coby výnos z investice, jak ostatně bylo v jeho době zcela běžné. I když se Aristotelés ve svých textech otázek úvěru dotýkal jen zběžně, můžeme i u něj v těchto náznacích vypořizovat dvojí přístup, k lichvě na straně jedné a k investičním půjčkám na straně druhé (Millet, 1992, s. 59).

Další institucí, kde byl úrok společností akceptován, byly nadace. V celém Řecku v klasickém období od pátého století př. Kr. vznikaly nadace, které z výnosů základního jmění (půda k pronájmu nebo suma peněz, určená k půjčování) hradily oslavy svátků, údržbu chrámů, dodávky obilí, vína či jiné aktivity ve prospěch obecného blaha (Millet, 1992, s. 234). Těmto nadacím se více dařilo v jiných městech než v Athénách, kde díky eranos byla dostupnost osobních půjček vyšší (např. Delos měl do 2. stol. př. Kr. 24 nadací, založených na úročeném půjčování peněz, Athény jen tři). V jiných městech se očekávalo, že si od těchto nadací budou půjčovat spíše bohatí lidé, vzít si půjčku od této nadace bylo znakem občanské povinnosti. Aby nadace nebyly ohrožovány platební neschopností věřitelů, byly zajištěny půdou ve výši desetinásobku hodnoty půjčky, úrok se mohl pohybovat mezi 10–16 % (Millet, 1992, s. 235–8). Vedle těchto nadací mohly, podobně jako v Babylónii, sloužit k poskytování úvěrů rovněž chrámové poklady, přičemž i v Řecku (Apollónův chrám v Dellu, Dianin v Efezu či chrám Nemesis v Rhamnous) i v Egyptě (Dia Kapitolského v Arsinoe) bylo pravidlem, že úroky z půjček z chrámových pokladů byly nižší než tržní (Bromberg, 1942, s. 84), či dokonce bezúročné¹⁰. Tato praxe se znovu objeví ve středověku ve spojitosti s kostelním jméním.

10 Chrám Nemesis poskytoval 200 a 300drachnové půjčky, pravděpodobně bezúročné; úvěrová angažovanost tvořila v průběhu let 75–90 % celkového chrámového jmění (Millet, 1992, s. 175).

3. Antický Řím

Rovněž ve starověkém Římě máme doloženy peněžní fondy, z nichž mohli chudí čerpat bezúročné půjčky. Za císaře Augusta vznikl fond z majetku zabaveného zločincům, ze kterého si mohli chudí půjčovat za zástavu ve výši dvojnásobku hodnoty půjčky (Suetonius, *De Vita Vaesarum*). Jeho následník, císař Tiberius, systém rozvinul, zvětšil dostupný fond pro bezúročné půjčky (fond v roce 33 obnášel 100 milionů sesterciů) a poskytoval 2–3leté půjčky zajištěné půdou (Scullard, 1975, s. 362). Alexandr Severus poskytoval levné úvěry chudým na nákup půdy, které byly spláceny ze zemědělských výnosů (Gilbart, 1866, s. 6). Nejpropracovanější systém dostupných úvěrů představovala tzv. alimenta. Fond aliment v městě, pro který byl zřízen, poskytoval peněžní půjčky místním farmářům na arbitrárně stanovený úrok 5 %, který byl o procento nižší než standardní zemědělský úvěr. Díky nižšímu úroku z tohoto systému mohli profitovat zemědělci, kteří v systému aliment získali výhodnější úvěr, fond aliment byl uchráněn rizik díky ručení majetkem dlužníka. Výnosy z tohoto systému se pak rozdělovaly chudým dětem v daném městě. Systém byl založen císařem Nervou, rozvinut Trajánem a přežil pravděpodobně dalších 200 let (McCan, 2012, s. 70; Ashley, 1921, s. 15–16), zničen patrně velkou inflací ve 3. století (Duncan Jones, 1974, s. 144). Doklady o existenci tohoto systému máme pro 49 italských měst (Evans, 1981; Ashley, 1921). Nejen císařové (Antoninus Pius nebo Alexandr Severus¹¹), ale i bohatí obyvatelé měst (Salonia Matidia nebo Plinius mladší¹²) následovali tohoto příkladu a zakládali vlastní fondy.

Alimenta byly půjčky sice úročené, úrok byl však nastaven níže než tržní a veškerý výnos byl odevzdán ve prospěch dobročinných aktivit. Alimenta v sobě měla spojit dvojí prospěch – zpřístupnit levný úvěr zemědělcům a zároveň podpořit nastupující generace chudších vrstev ve městech (Garnsey, 1968).

Antický Řím, stejně jako ostatní civilizace, rozlišoval ve svém právu půjčku typu mutuum, kdy vlastnictví zapůjčené komodity určené ke spotřebě (včetně peněz) plně přecházelo na dlužníka, který byl povinen vrátit komodu v stejném množství a kvalitě, avšak bezúročně. Kromě toho existovaly další typy kontraktů, které umožňovaly pobírat podíl na zisku či poplatek za půjčení dané věci. I v římském období, které mnohem více než řecké znalo investiční úvěry a k úroku přistupovalo benevolentně, tedy vedle sebe

11 O soukromých i veřejných fondech se bohužel dochovalo jen velmi málo údajů, hlavním zdrojem informací jsou dvě bronzové tabule příjemců z Velleia (zachycuje roky 98–113) a Ligure Baebiani. Fond aliment ve Velleiích měl velikost 1,044 milionu sesterciů a rozděloval tedy ročně 52 200 sesterciů mezi chudé. Srov. McCan, 2012, s. 58. Finley (1999, s. 104) hovoří o 46 nadacích o průměrné výši 300 000 sesterciů, které dávaly při arbitrárním úroku 5 % přibližně 15 000 sesterciů ročně.

12 Jeho alimentační fond pro město Comum měl hodnotu půl milionu sesterciů (Duncan-Jones, 1974, s. 27).

existovaly půjčky tržní i dobročinné, bezúročné či nízkouročené. Rezervovaný postoj elit vůči úroku, který známe z antického Řecka, byl menší, přesto ho v některých náznacích nalézáme i zde. Římské zákonodárství, které regulovalo úrok v různých obdobích obvykle mezi 8,33–12 %, na vyšší vrstvy kladlo v některých obdobích vyšší požadavky. Kupříkladu v Justiniánově zákoníku byly významně omezeny politicky vlivné osoby – senátoři tak mohli druhým půjčovat maximálně za 6 %, tedy jen polovinu zákonem tehdy dovolené maximální úrokové míry (Glaeser, Schenkman, 1998, s. 24). Od vyšších vrstev se, stejně jako v řeckých městských státech, očekávala angažovanost ve prospěch obce¹³.

4. Středověk

Křesťanství ve středověku svým postojem k úroku plynule navázal na antiku a texty Starého zákona, stejnou cestou se ubíraly i výklady Talmudu (Babylonský Talmud: Traktát Baba Mezi'a, kap. V), který byl ve věci zákazu úroku ve shodě s učením církevních otců a zakazoval půjčku peněz či zásob, pokud „dlužník platí více, než obdržel“, s přirozenými výjimkami, které bychom mohli shrnout pod kategorií podíl na zisku¹⁴. Talmud dovoľoval Židům půjčovat pohanům za úrok, ovšem s důležitou poznámkou, že úrok lze pobírat jen do výše minimálního zajištění živobytí, nemá sloužit k hromadění bohatství (Traktát Baba Mezi'a, kap. V., 71a).

Shoda ohledně úroku byla v západním světě v době středověku jednoznačná a vycházela ze starších tradic, praktických i filozofických, na které plynule navazovala. Otázkou, kterou si středověk po vzoru řeckých filozofů kladl, bylo, zda jsou peníze určeny ke spotřebě, tedy zda patří do kategorie mutuum, a v různých obdobích, v závislosti na proměnách ekonomiky si na tyto otázky odpovídal různým způsobem. Středověk rozlišoval tři kategorie užitečnosti věcí:

- věci, které mohou být užívány, aniž by byly zcela spotřebovány (dům);
- věci, které jsou při užívání spotřebovány zcela (víno);
- věci, které mohou být při užívání spotřebovány, ale také nemusí (obilniny mohou být konzumovány či zasety).

13 Např. výše zmíněný senátor Plinius mladší pro své rodné město Comum zřídil knihovnu nákladem 1 milionu sesterciů a na její chod utvořil nadaci čítající 100 000 sesterciů. Básníku Martialovi hradil cestovní náklady po jeho odchodu z Říma a filozofovi Artemidorosovi poskytl velkou bezúročnou půjčku (Duncan-Jones, 1974, s. 27–29).

14 Např. dobytek, který se může množit. V Talmudu se objevuje také motiv času, úrok jako platba za čekání na peníze je zakázán, zdůrazněna je nutnost sdílení rizika u obchodních půjček. Objevují se zde také četné výjimky, z nichž nejdůležitější je možnost bezrizikových půjček s jistým výnosem u sirotčích fondů. Srov. Meislin 1966, s. 86–97.

Od poloviny 4. století do 13. století byly peníze považovány spíše za součást druhé kategorie, tedy statků určených ke spotřebě (McCall, 2013, s. 21). Peníze byly, s ohledem na stav ekonomiky, nahlíženy jako komodita, která nemůže být zároveň užívána a vlastněna v jednom okamžiku. Rozpad Římské říše, zánik velkých měst, úpadek obchodu a peněžního oběhu přivedl společnost Západu zpět k pravidlům zemědělské společnosti. Utracení peněz bylo považováno převážně za spotřebu, což se stalo základem kritiky církevních otců vůči úroku. Tyto kritiky úroku jsou však vždy uváděny v kontextu půjček chudým (Maloney 1973, s. 246). Ke konci tohoto období (přibližně od 13. století) však převážilo, s ohledem na rozvoj peněžní ekonomiky, dálkového obchodu a nových možností investování, uvažování o penězích spíše v kategorii třetí, kdy peníze při užití mohou být buď převodem vlastnických práv spotřebovány, nebo investovány při zachování vlastnických práv investora, který se tím zároveň zavazuje sdílet riziko s transakcí spojené. Peníze v ekonomice s rostoucím obchodem mohly být použity buď k investici jako semeno přinášející další plody, nebo neproduktivně ke spotřebě. V tom okamžiku začíná teologie pečlivěji rozlišovat účel půjčky a od toho se odvíjí zpřesňování učení o lichvě¹⁵.

Nejpozději v Summě teologické (1266–1273) Tomáše Akvinského již máme doklady o rozlišování dvou druhů půjček, ke spotřebě a k investici, jasně zachyceny. „Ten, kdo půjčuje peníze (qui mutuatur pecuniam), přenáší vlastnictví peněz (transfert dominium pecuniae) na toho, komu půjčuje. Pročež onen, komu jsou peníze půjčeny, má je na vlastní nebezpečí, a je povinen neztenčeně vrátiti. Proto nesmí více vymáhati ten, kdo půjčil. Ale ten, kdo svěří své peníze (qui committit pecuniam) buď obchodníkovi, nebo řemeslníkovi na způsob jakési společnosti, nepřenáší vlastnictví svých peněz (non transfert dominium pecuniae suae) na něho, nýbrž zůstává jemu, takže na jeho nebezpečí obchodník s nimi obchoduje nebo řemeslník pracuje. A proto dovoleně může část zisku, odtud pocházejícího požadovati, jakožto ze své věci“ (Akvinský, II-II q. 78 a. 2 ad 5). Ani pro Tomáše Akvinského, ani pro jeho předchůdce a následovníky sterilita peněz neznamenal sterilitu kapitálu. Jak napsal sv. Bernardin, „každá lichva je zisk, ale ne každý zisk je lichvou“ (Noonan. 1957, s. 32). Od tohoto rozlišení odvíjel středověk svoji stále rozvíjenou teorii úvěrů, kdy rozlišoval půjčky typu mutuuum na straně jedné, spojené s přenosem vlastnictví a problematikou lichvy, a půjčky investičního rázu na straně druhé, s velkou mírou volnosti ohledně podílu na výnosech¹⁶. Hlavním rozlišo-

15 Diskuse o tom, zda se katolické ekonomické myšlení v posledním tisíciletí radikálně změnilo, či se jen v rámci pevných mantinelů prohlubovalo a precizovalo, je teprve na svém počátku. Kde jedni vidí ostré zlomy (např. Rothbard, 1995), jiní vidí kontinuitu a konzistentnost (McCall, 2013).

16 Není bez zajímavosti, že toto scholastické stanovisko se stalo odrazovým můstkem ještě pro Adama Smitha v jeho stati o zásobě půjčované na úrok, která začíná zcela scholastickou úvahou o tom, že dlužník může půjčku využít „jako kapitálu nebo jako zásob vyhrazených pro bezprostřední spotřebu“ (Smith, 2002, s. 306).

vacím znamením dovolených investičních půjček se stalo sdílení rizika, tj. pokud chtěl věřitel realizovat zisk z půjčky, musel být připraven nést ztrátu. Přenést obchodní riziko pouze na partnera zakládalo nerovný vztah obou, neboť důsledky nezdařené investice měli nést oba účastníci.

Podobně jako teorie i praxe úvěrových trhů ve středověku byla velmi různorodá, v ekonomice existovaly vedle sebe různé typy úvěrů. Skutečnost, že vedle sebe existovaly dluhy s vysokým i nízkým (či žádným) úrokem, naznačuje i opatření 1. lyonského koncilu (1245), které se v odstavcích věnovaných církevním dluhům vyjadřuje v tom smyslu, že nejprve a co nejrychleji mají být splaceny úvěry lichvářské, zatímco ostatní, méně tíživé dluhy mohou počkat. Nově tvořené dluhy neměly být pokud možno (!) lichvářské a neměly být volně obchodované – jméno dlužníka i věřitele mělo být uvedeno ve smlouvě (viz dokumenty 1. lyonského koncilu).

Akvinský připouští jistou volnost ve věcech obchodu a odmítá přísnou regulaci. „Zákon lidský je dán lidu, v němž jsou mnozí nedostatečné ctnosti, nedává se však pouze ctnostným. A proto lidský zákon nemohl zakázat, cokoliv jest proti ctnosti, nýbrž stačí mu, když zakazuje to, co rozbíjí spolužití lidí, a jiné nechává jaksi dovolené, ne že je schvaluje, nýbrž že jich netrestá¹⁷. Tak tedy nechává jaksi dovolené, nevaluje testu, jestliže bez podvodu prodáváč svou věc zdrazí nebo kupující laciněji koupí, není-li přílišný rozdíl. ... spravedlivá cena věcí mnohdy není přesně určena, nýbrž spíše záleží v nějakém odhadu, takže malé přidání nebo zmenšení se nezdá porušovati rovnost spravedlnosti“ (Akvinský, II-II q. 77 a. 1 ad 1).

Akvinský ospravedlnil i kategorii zisku z obchodu, a to nejen jako zisk z vlastní práce. „Zisk však, který je cílem obchodování, ač ve svém pojmu neobnáší něco počestného, nebo nutného, přece ve svém pojmu neobnáší nic neřestného nebo protivného ctnosti. Proto nic nepřekáží zisk zaříditi k nějakému nutnému cíli nebo také počestnému. A tak by se stalo obchodování dovoleným. Jako když někdo mírný zisk, který hledá obchodováním, zařizuje k udržování svého domu, nebo také ku podpoře nuzných; nebo také když někdo se zabývá obchodováním pro veřejný užitek, aby totiž nechyběly vlasti věci nutné k životu, a zisk vymáhá ne jako cíl, nýbrž jako odměnu práce“ (Akvinský, II-II q. 77 a. 4 ad 3).

Akceptací přiměřeného zisku dokázala středověká vzdělanost na jedné straně vyvinout celou řadu dovolených typů transakcí tzv. *ultra sortem*, které byly dovolenými

17 Na rozdíl od přesného myšlení Tomáše Akvinského se dnes velmi často ztotožňuje legální a morální. Důvod prudkého růstu legislativy a předpisů v moderní době možná spočívá v tom, že naše současnost není schopna tyto kategorie oddělit a vše, co považuje za morální, chce mít i legální.

půjčkami s úrokem, či způsobů sdružování kapitálu pro účely investic¹⁸, na straně druhé vyvinula úvěrující instituce, jejichž cílem mělo být poskytování půjček s úrokem tak nízkým, jak to jen bude možné.

Co se týče prvního, kanonisté v průběhu 12.–14. století shromáždili doklady o celé řadě dílčích speciálních okolností, kdy bylo možné pobírat více, než bylo zapůjčeno, aniž by se jednalo o lichvu (popis jednotlivých typů transakcí viz McLaughlin, 1939, s. 126–144).

Co se týče druhého, církve a obce aktivně vyvinuly několik druhů peněžních fondů, jejichž prostřednictvím byly zprostředkovávány levné úvěry. Ekonomika nebyla zvláštní sféra lidské aktivity, nezávislá na společenském a politickém uspořádání. Ekonomické vztahy byly zabudovány do vztahů společenských, směny měly i svůj rozměr politický a společenský (Armstrong, 2016, s. 12). Základním nástrojem úvěru zůstávaly půjčky mezi fyzickými osobami. Vysokou průověrovanost mezi lidmi ukazuje jako jeden z mála skutečně ucelených historických zdrojů florentský soupis majetku z roku 1427, tzv. *Catasto*. Jednalo se o komplexní sčítání lidu a majetku v Toskánsku, kdy byly hlavy rodin tázány na úplné majetkové poměry včetně dluhů. Tento soupis je zajímavý tím, že vrhá zcela odlišné světlo na tradované klišé, že hlavními úvěrujícími subjekty byly ve středověku Židé. Statistická analýza těchto zápisů ukázala, že 78 % ze zadlužených toskánských rolnických domácností si půjčilo od jiných křesťanů a pouze 22 % domácností si vypůjčilo u židovských peněžníků; ve městech si u židovských věřitelů půjčovalo v průměru 23 % dlužníků (Botticinni, 2000, s. 171–6). Jednalo se o půjčky v rámci komunity, 99 % rolnických domácností si půjčovalo od věřitelů v rámci obce, dlužník a věřitel se s velkou pravděpodobností osobně znali. Podíl domácností s dluhem a bez dluhu byl cca 55:45. Úroky mezi křesťany se pohybovaly mezi 6–15 %, u půjček od Židů mezi 15–30 % (Botticinni, 2000, s. 178).

Vedle tohoto druhu běžných osobních půjček existovaly instituce, jejichž cílem bylo půjčovat lidem s co možná nejnížším úrokem. Do této kategorie patřily zejména tzv. monte di pieta, dále pak záduší (kostelní jmění) a v určitém ohledu také sirotčí fondy (spravované obcí).

Nejznámější institucí dobročinného úvěrování jsou *monte di pietà* (dále monte), které položily základ evropskému retailovému bankovníctví¹⁹ a zpřístupnily bankovní

18 Jednou z nejstarších podílnických společností s volně obchodovanými podíly byla společnost Société des Moulins du Bazacle, provozující mlýny na řece Garrone. Společnost začala fungovat kolem roku 1250 a jako podílnická společnost existovala nepřetržitě až do roku 1946, kdy byla znárodněna (Gimpel, 1976, s. 13).

19 Nejstarší kontinuálně existující bankou je Monte dei Paschi di Siena, založená roku 1472; Banca Monte Parma (inkorporovaná v roce 2015 do Intesa Sanpaolo) se může pochlubit tím, že v roce 1488 byla založena beatifikovaným Bernardinem da Feltre.

služby všem vrstvám společnosti. Byly úspěšným pokusem prokázat, že neziskové úvěrování je možné a životaschopné. První monte zakládali členové františkánského řádu, kteří byli v kontaktu s nejhudšími vrstvami obyvatelstva a uvědomovali si důležitost přístupného úvěru pro tuto skupinu obyvatel. První monte di pietà byla založena dvěma františkány r. 1462 v Perugii a záhy byly podobné instituce zakládány i v jiných městech buď jako městské instituce, jejichž fungování bylo považováno za záležitost veřejnou a občanskou (např. v Sieně), nebo jako soukromé neziskové samosprávné organizace, poskytující prostor pro soukromou a osobní dobročinnost. Cílem bylo „půjčovat chudým osobám s tak nízkým úrokem, jak je to jen možné.“ Monte neměla být lichvou, ale bylo nutné a dovolené požadovat při splátce malou částku navíc na chod instituce. Zpočátku byla stanovena na 5 % a měla být použita na úhradu nákladů spojených s provozem organizace.²⁰

Vlastník za zástavu obdržel půjčku do výše 2/3 ceny zástavy stanovené odhadcem. Vlastník měl zástavu vyplatit během jednoho roku splacením půjčky a úroku. Po roce mohla monte prodat nevyplacené předměty nejvyšší nabídkce ve veřejné aukci (Menning, 1994, s. 2). Pokud prodej vynesl více než jistinu a požadovaný úrok, byl přebytek připsán dlužníkovi na účet, odkud si ho mohl vyzvednout. Protože tato praxe byla administrativně velmi náročná, rozhodli se představení monte pro převedení zisku jiným dobročinným organizacím (odvod zisku na dobročinné aktivity byl podporován i v jiných městech. Perugijská monte vyčlenila 1 000 florénů na půjčky studentům na nákup knih a oblečení, monte v Bussetu pomáhala vybavit veřejnou knihovnu, platila knihovníka a podporovala čtyři studenty. Monte v Castellfranco Venneto a ve Feltre podporovaly stavební práce na dómu (Menning, 1994, s. 16)). Do monte chodili lidé z různých společenských vrstev, takže u zastavárenského pultu bylo možné potkat lékaře, námořníka, právníka, klerika a občas i příslušníka šlechty. Monte rovněž přijímala vklady na osobní účty, které začaly být úročeny, v některých monte již od roku 1475. I příslušník nižších vrstev tak mohl vložit své úspory na svůj účet v monte a pobírat z nich úrok.

Monte měly i své odpůrce, v roce 1494 vydal augustinián Nicholas Barianus traktát *Monte impietatis*, ve kterém kladl otázku, zda se nejedná o lichvu a zda papež vůbec může dovolit vybírání úroků, neboť v té době uděloval papež povolení pro vznik každé monte zvlášť. Nicméně po 5. lateránském koncilu (1512–1517) již mohly vznikat monte volně a rychle se rozšířily do dalších zemí, Francie, Španělska, Nizozemí, Portugalska, Ruska či Anglie²¹.

20 V různých městech mohla být úroková míra nastavena různě (sienská zastavárna začínala s úrokem 7,5 %).

21 Popis pařížské Monte z roku 1777, hovoří o 40 sudech plných zlatých hodinek. V Rusku byla banka chránící chudé před lichvou založena roku 1772, výtěžek šel na špitál nalezenců v Petrohradě. Na zlato a stříbro se půjčovalo ¾ hodnoty, na jiné kovy ½ hodnoty, šperky dle okolností (Capie, F.; Wood G. E. 1999, s. 137).

Z hlediska absolutní dovolenosti úroku můžeme volné zakládání monte považovat za klíčové. Ekonomika je natolik vyspělá a investiční příležitosti natolik četné, že prakticky v každém okamžiku lze pracovat s konceptem utrpění ztráty, která je jistá. Pokud vkladem peněz do dobročinné instituce, která přijímá peníze v neomezené míře, můžete získat byť jen mírnou odměnu v podobě úroku, pak jakékoliv zapůjčení peněz může být dovoleně odměněno úrokem jako odškodnění za jistou ztrátu. Pokud bylo dovolené úročení na účtech monte, kam mohli lidé vkládat i drobné částky na vlastní účet pod svým jménem, pak se úvěrové operace spojené s úrokem mohly stát standardní a dovolenou součástí hospodářského života, aniž by došlo k lichvě. Nutnou podmínkou tohoto procesu však byla společnost s natolik rozvinutou ekonomikou, že úspory mohly být v každém okamžiku a mnoha způsoby proměněny v investice. S rostoucími možnostmi peníze investovat roste i oprávněnost náhrady škody (*damnum emergens*) či ušlého zisku (*lucrum cessans*)²². Úrok pak představuje náhradu za nemožnost využít peníze jiným způsobem, vztahuje se dovoleně (i když ne doporučeně) i na spotřební půjčky a stává se běžnou praxí ve stále četnějších finančních transakcích západní civilizace. Všestranná prospěšnost úvěrových transakcí s úrokem byla de facto formálně stvrzena dekretem vydaným na desátém zasedání 5. lateránského koncilu, který umožnil vznik monte bez zvláštního schválení a označil jejich činnost jako záslušnou, hodnou schválení a povolení (dokumenty 5. lateránského koncilu).

Prudký rozvoj drobného bankovníctví máme zachycený v účetních knihách monte ve Florencii z let 1545–1547, kde nalézáme podrobnější informace o hospodaření (Mening, 1994). V letech 1545–1548 měla každá ze tří poboček ve svém držení v průměru kolem 16 000 zástav. Celkem bylo během tohoto období přijato 162 585 zastavených předmětů, vykoupeno zpět bylo jen 146 950 předmětů; zhruba desetina předmětů tedy šla do aukce.²³ Po roce 1574 byly provedeny reformy, které oddělily drobné dobročinné půjčky od segmentu vyšších půjček a bankovních služeb. Také byly znovu odstupňovány úvěrové sazby – nejchudší si i nadále půjčovali za 5 % (sazba do výše 40 florénů), půjčky mezi 40–300 florény byly úročeny 6 % a nad 300 florénů činila úroková sazba 7,33 %. Odstupňování sazeb podle velikost úvěru se stalo obvyklým i v jiných monte, takže mohly plnit svou roli zpřístupnění co možná nejlevnějšího úvěru, navíc díky odlišným úrokovým sazbám docházelo k redistribuci bohatství od bohatých k chudým. Půjčky bezúročné byly i nadále poskytovány (např. římská monte ještě v 19. století

22 Svou roli mohla hrát i skutečnost, že od 16. století peněžní náhražky nahrazují stále více kovové mince s reálnou hodnotou, a tak jak se měnila povaha peněz, měnil se i pohled na otázku lichvy. (McCall, 2013, s. 40)

23 Totožný poměr věcí vykoupených k věcem prodaným (devět z deseti) v aukci nalézáme i v 19. století v záznamech monte římské či livornské (Porter, 1842, s. 352), a v 21. století v monte bruselské. Viz <http://www.montdepiete.be/EN/present.htm>.

poskytovala drobné půjčky bezúročně (Porter, 1842, s. 351), avšak i půjčky poskytované s tak nízkým úrokem, jak je to jen možné, byly považovány za prospěšné.

5. Novověk

Zatímco monte můžeme považovat za relikť pozdního středověku, který přežil až do dnešních dob (např. bruselská Mont de piete), od 16. století se institucionální síť drobných nadací či sdružení kapitálu půjčujících na úrok začala rychle zahušťovat. Nejstaršími fondy tohoto typu byly sirotčí fondy a kostelní jmění, následované od 19. století rychle se rozvíjejícími záložnami. Všechny tyto fondy sloužily především středním a nižším vrstvám a k jejich cílům patřilo zejména zpřístupnění úvěru za mírný úrok. Ač už tyto úvěry nebyly určeny převážně na spotřebu, přesto si zachovávaly étos dostupného úvěru s mírnou úrokovou sazbou.

Kostelní jmění

Kostelní jmění, tzv. záduší, bylo typem kapitálu, který mohl být půjčován na úrok v obci, kde se kostel nalézal. Jednalo se o zvláštní majetek ve vlastnictví kostela, určený k hospodářskému zabezpečení především stavebních oprav, dále výzdoby kostela a k vykonávání bohoslužeb (Czernin, 1997). Jeho základní charakteristikou – a důležitým rozdílem oproti beneficiu, určenému k udržování duchovního – byl podíl laiků dané farnosti na správě tohoto majetku. Charakteristickým úložištěm peněžního kapitálu záduší byla pokladna se třemi zámky, s jedním klíčem pro duchovního, druhým pro jednoho z farních laiků (často kostelníka) a třetí pro patrona kostela, aby nemohlo dojít ke zneužití jednou ze tří zainteresovaných stran (Chocholáč, 1999). Pokladna kostelního jmění se třemi zámky pro tři různé osoby je obvyklou praxí nejpozději v roce 1402, kdy ji máme doloženou při Betlémské kapli. Pokud nebyl kapitál potřeba k opravám kostela, mohl být půjčen (Šmahel, 2013, s. 52). Na počátku 15. století se ještě nehovoří o úroku, nelze tedy zatím s jistotou říci, kdy přesně začaly být půjčky z kapitálu záduší úročeny, doklady o této praxi máme nejpozději z druhé poloviny 16. století.

Z českého prostředí lze k tomuto dosud jen málo zpracovanému tématu najít jen několik málo odkazů. Jedním z prvních, který si fenoménu dostupného a levného kapitálu záduší všiml v jeho hospodářském významu, byl historik Zdeněk Kalista, který v díle *Česká barokní pouť* zmínil záduší poutního místa Bozkov. „Z peněz vybraných v poutním kostelíku se vytváří jakási záložna, která pomáhá chudým podhorským hospodářům“ (Kalista, 2001). Dále konstatoval, že v době, kdy úředně povolený úrok činil až 25 %, půjčoval bozkovský fond na 5 %. V roce 1696 bylo mezi farníky rozpůjčováno 297 kop grošů míšeňských a v různých polnostech 112 kop míšeňských. Upozornil také na důležitost laického prvku ve správě tohoto fondu, když konstatoval, že s penězi

nehospodařili semilští faráři, ale bozkovští sedláci. Kostelní pokladny tedy fungovaly jako lokální kapitálové zdroje, dostupné lidem z obce, a pokrývaly zemi hustou sítí záůjčných fondů, kopírujících z větší části strukturu farností.

Kapitálové nadace, jejichž peníze byly půjčovány věřitelům z blízkého okolí, byly spojeny nejen s kostely a kaplemi, ale i s drobnými sakrálními památkami, které nechali vystavět soukromí donátoři a k jejichž vzniku byl nutný souhlas biskupské konsistoře, podmíněný obvykle vznikem majetkové nadace, z jehož výnosu bude památka uchovávána (typický příklad viz korespondence mezi F. Umlaufem, farářem v Šatově, a konsistoří v Brně. Diecézní archiv Biskupství brněnského, inv. č. 10868, sg. U 4, kart. 2445 – František Umlauf, farář v Šatově). Pohlížíme-li na krajinný ráz českých zemí, vidíme hustou síť drobných sakrálních památek (kříže, sochy, poklony, boží muka). Stejně tak dobře ale můžeme tuto krajinu nahlížet jako soustavu drobných kapitálových nadací, které úvěrují věřitele a z výnosu úroku financují duchovní a estetický ráz kulturní krajiny.

Sirotčí pokladny

Na podobném principu fungovaly i sirotčí pokladny, půjčující na úrok v českých zemích rovněž od 16. století (Chocholáč, 2001, s. 68). V jejich úschově byla mimo jiné uschována hotovost z pozůstalosti, která měla být předána sirotkům v jejich dospělosti. Do té doby byla tato hotovost půjčována v obci, v 18. století obvykle na úrok 5 % (Fučíková, 2008, s. 29). Podobné ustanovení o truhlici s více klíči, jaké nacházíme u kostelního jmění, bylo i u sirotčích peněz. Sirotčí kniha třebečského panství z let 1538–1555 uvádí, že truhlice má být opatřena nejméně třemi zámky a v každé dědině má být nejvýše jeden klíč. Jen když se sešli držitelé klíčů všichni (rychtáři a konšelé), bylo možno truhlu otevřít, čímž se posilovala kontrola nad hospodařením a zároveň se zabraňovalo zneužití (Drobílková A, 2015, s. 30). Získaný úrok byl připsán k dobru sirotka. Role sirotčích pokladen jako kapitálového zdroje klesá po třicetileté válce, naopak narůstá důležitost zádušního jmění (Chocholáč, 2001, s. 71; Pumpr, 2010, s. 255). Můžeme předpokládat, že kostelní jmění dominovalo vedle osobních půjček mezi domácnostmi úvěrovým vztahům jako nejaktivnější věřitel a patrně nejdůležitější lokální kapitálový zdroj od konce 17. století do nástupu záložen ve druhé polovině 19. století. Tato hypotéza však teprve čeká na své ověření, podložené archivním výzkumem.

Záložny

Období 19. století se nese ve znamení prudkého rozvoje průmyslu a od toho se odvíjející rostoucí potřeby kapitálu ve většině odvětví ekonomiky, včetně živností a zemědělství. Na tuto potřebu odpovídá nejen rozvoj bankovníctví pro potřeby průmyslu a velkých

investic, ale také postupně se rozvíjející síť úvěrových institucí, jejichž hlavním cílem nebyl zisk, jako spíše levné a dostupné zprostředkování úvěru širokým vrstvám zemědělců a řemeslníků (Bouček, 1894). Největším paradoxem dějin finančnictví je tak skutečnost, že drobné bankovníctví moderní doby se rodí jako institucionální i teoretické završení té linie úvěrových trhů, které na půjčku nahlížely jako na fenomén dobročinnosti. Z teoretického hlediska je vznik spořitelen a založen spojen právě s ideou, že pomocí druhému levným úvěrem pro potřeby hospodářské je nejlepší formou pomoci bližnímu. Organizace tohoto typu drobného bankovníctví byly trojí. První část, tzv. *hospodářské záložny*, se vyvinuly z původně obilních zápůjčních fondů, druhá část, tzv. *lidové záložny*, vznikají jako dobročinné spolky na základě spolkového zákona z roku 1852 a třetí část byla spojena institucionálně s hnutím tzv. *raiffeisenek* (Müllner, 2018).

Hospodářské záložny se vyvinuly z tzv. kontribučních sýpek, původně zásob obilí jako osiva uchovávaných pro případ neúrody, které dobrovolně zřizovala vrchnost v průběhu 18. století. Původně dobrovolná aktivita vrchnosti byla později předepsána jako povinná, a to patentem Josefa II. z roku 1788, který nařizoval hospodářům odvádět po tři roky třetinu z úrody stanoveného druhu obilí. Tímto způsobem byl vytvořen základní obilní fond pro případy neúrody, který v letech dobré úrody půjčoval osivo za naturální úrok 12,5 %, či obilí prodával a vytvářel peněžní fondy, určené pro úvěry podílníkům sýpky (Wenzel, 1937, s. 8). Po zrušení těchto obilních fondů v roce 1863 byly zásoby obilí prodány a peněžní fond se transformoval v kontribuční peněžní fondy, později v Čechách v okresní záložny hospodářské (od 1882), jejichž členem se však mohl stát jen vlastník půdy (Doubrava, 1924).

Pro potřeby drobného osobního úvěru či menšího úvěru pro potřeby podnikání, poskytovaného bez zástavy, pak vznikají záložní spolky, které sdružují drobný lokální kapitál. Záložny v Čechách a na Moravě vznikají jako neziskové organizace (!) na základě zákona o spolcích z roku 1852 (Novotný, 1911), nikoliv jako ziskové instituce bankovního typu. Také z toho důvodu bylo ve stanovách výslovně uváděno, že cílem záložny je poskytovat co nejlevnější úvěr, záložna neměla vytvářet zisk. Případné přebytky hospodaření byly převáděny do rezervního fondu či na dobročinné účely. Pro lidové záložny je charakteristická rétorika dobročinnosti, která charakterizuje jejich poslání a která byla se zakládáním těchto úvěrujících institucí spojena. Úvěrové instituce podporující spořivost a poskytující levný úvěr byly běžně spojovány s účinnou láskou k bližnímu. „Dva prvky charakterizující [záloženské] hnutí ... Jest to myšlenka *nezištné a pomocné lásky k bližnímu* a myšlenka *svěpomocného podnikání*. Jest to mravní efekt pomoci a podpory potřebnému druhu a hospodářský efekt účelné spolupráce a spojených sil, což oboje spočívá na asociační potřebě, lidskému duchu vlastní“ (Wenzl, 1937, s. 7). Společenské smlouvy záloženských spolků zase popisují účel záložny jako úsilí „poměry svých členů ve směru mravním i hmotném zlepšovat“. Trvalou pomoc měli

členové vidět nikoliv v subvenci, ale „ve správně pochopené svépomoci, v solidaritě, vzájemnosti, poctivosti, a ve pěstovaném družstevním duchu bez sobeckosti jednotlivců i bez sobeckosti stranické“ (Blažek, 1909, s. 8).

Výkonnost i atraktivita těchto záložen ukazuje nejen dynamika růstu jejich počtu a jejich stabilita (na rozdíl od bank nebyly téměř postiženy krizí 70. let 19. století), ale i velikost jejich vkladů. V předvečer první světové války disponovaly české peněžní ústavy úhrnnou sumou přes 5 miliard K, z toho téměř polovina byla vložena v institucích lidového peněžnictví, zatímco na obchodní banky, opírající se o velkopodnikatelskou klientelu průmyslu, obchodu a dopravy, připadalo jen 23 % celkové sumy kapitálových prostředků (Vencovský, 1999, s. 72).

Závěr

Moderní autoři při hodnocení středověkého ekonomického myšlení činí jednu zásadní chybu. Pojem lichva si ztotožňují se ziskem z jakékoliv půjčky, resp. s příliš vysokým úrokem. Tak ale starší období pojmu lichva nerozuměla. Základní doktrínou konceptu lichvy bylo rozlišení mezi kapitálovou investicí do výroby a pouhým vypůjčením hotovosti, nikoliv rozlišování, zda je úroková míra vysoká či nízká. Moderní omyl plyne ze dvou nepochopení – za prvé, z vadného překladu z latiny; za druhé, z malé znalosti dějin úvěrujících institucí. V tomto článku jsme ukázali, že dvojí teorie úvěru existovala kontinuálně v různých civilizacích formujících kulturní okruh Západu, a že tyto civilizace si budovaly dvojí typy úvěrujících institucí, investiční a spotřební. Smyslem tohoto článku tedy bylo vyargumentovat, proč na dějiny úvěru a úvěrových institucí máme nahlížet spíše jako na tisíce let existující civilizační konstantu, která existující teorii a praxi jen velmi mírně upravovala a neprocházela zásadními zlomy. Dnešní chápání teorie úvěru jako dynamicky se proměňující soustavy doktrín a praxe, která byla zpočátku úroku nepřátelská, později však úrok akceptovala, může být výše uvedenými argumenty přinejmenším zpochybněna.

Civilizační konstanty, resp. dlouhodobě existující paralelní struktury různých typů hospodářských institucí, popsal velmi precizně Fernand Braudel ve své knize *Dynamika kapitalismu*, kde uvažoval o definici pojmu *kapitalismus*. Za základní charakteristiku tohoto pojmu považoval jeho odlišnost od pojmu *tržní hospodářství* a od pojmu *materiální život*. Materiálním životem rozuměl zvyk či každodennost, „podněty, popudy, vzory, povinnosti či způsoby jednání, které někdy – a to častěji než bychom mysleli – pocházejí z dávných dob“ (Braudel, 1999, s. 11). Materiální život byl primárně formován samozásobitelstvím. Vedle toho stojí tržní (směnné) hospodářství, které postupně ukrazuje z velkého dílu samozásobení domácností a vede k růstu specializace práce. „Vše, co zůstává mimo trh [v oblasti materiálního života], má pouze užitnou hodnotu a je součástí materiálního života, vše, co projde jeho úzkou brankou, nabývá směnné hodnoty“

(Braudel, 1999, s. 11). Tržní hospodářství představuje každodenní obchodování na trhu mezi konkrétními účastníky, kteří se více či méně znají, je pravidelné, předvídatelné, přístupné všem, na trhu prodává producent a kupuje spotřebitel. Příkladem je maloměstský trh, pravidla jsou jasná a stejná pro všechny, konkurence vzniká v rámci komunity. V okamžiku, kdy do tohoto typu trhu vstupují prostředníci, je kolektivní transparentní trh nahrazen „individuálními transakcemi, jejichž podmínky se mění libovolně podle situace zúčastněných. Jde o směny nerovné, kde pro konkurenci ... není mnoho místa a kde má obchodník dvě výhody: přerušil styk výrobce se skutečným spotřebitelem (jen on teď zná trh na obou koncích řetězce, a tedy i zisk, s nímž lze počítat), a má v ruce hotovost, což je jeho hlavním argumentem“ (Braudel, 1999, s. 34). Čím delší jsou řetězce obchodníků, tím více unikají obvyklým pravidlům a kontrole trhu a tím více se podle Braudela rýsuje proces kapitalismu. Příkladem kapitalismu je podle Braudela dálkový obchod, odvětví, kam nemá přístup každý, operující na velké vzdálenosti, které jej chrání před běžnou kontrolou. V rozlehlé operační oblasti může vybírat transakce, které přináší největší zisky. Kapitalismus v Braudelově pojetí je konjunkturální, stěhuje se z jednoho sektoru do druhého za možnostmi zisku.

Z tohoto úhlu pohledu pak nastíněný systém dostupných, nízkouročených, či dokonce bezúročných půjček, úvěvujících v rámci komunity, představuje v oblasti bankovníctví tržní a materiální hospodářství, ve kterém hlavním cílem půjček je všestranně (půjčující, věřitel, společnost) výhodná transakce²⁴. Tento systém, vycházející z recipročního altruismu, ze zmiňovaného materiálního života, je socioekonomickou konstantou západní civilizace a byl stabilní součástí jejího finančního systému dlouhodobě. I tam, kde tento systém z nějakého důvodu krátkodobě vypadne, objeví se dříve či později jako nová struktura, jako se to stalo v rozvojovém světě ve druhé polovině 20. století, kdy dobročinné organizace začaly poskytovat tzv. mikrokredity. Toto drobné bankovníctví, viděno optikou Fernanda Braudela, vyvažuje konjunkturalismus kapitalismu, které představuje až druhou, pozdější linii úvěru. Poskytování mutualistických, zpočátku bezúročných, později i nízkouročených úvěrů je pak první teorií úvěru, onou socioekonomickou konstantou Západu, dobrým ovocem evoluce a recipročního altruismu, řecké filozofie, římského patronátu i křesťanské benevolence.

24 Podobnou myšlenku zformuloval i Adam Smith ve svém *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* v diskusi o regulaci úroku, kde píše, že jen marnotratníci a spekulanti jsou ochotni platit vysoký úrok, kdežto tam, kde je „zákonná úroková sazba jenom nepatrně vyšší než nejnižší tržní úroková sazba, dává se při půjčování před marnotratníky a spekulanty všude přednost lidem rozvázným... Velká část kapitálu země se pak dostane do rukou, které ji s největší pravděpodobností využijí tak, aby z toho byl prospěch“ (Smith, 2002, s. 312).

Literatura

- Akvinský, T. *Summa Theologiae/Teologická Summa*. [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: <http://summa.op.cz/sth.php>
- Antiphon. First Tetralogy. [online] Dostupné z: <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0028.tlg002.perseus-eng1:Antiph.2>
- Aristotelés (1937). *Etika Nikomachova*. Praha: Jan Laichter.
- Aristotelés (1998). *Politika*. Praha: Nakladatelství Petr Rezek.
- Armstrong, L. (2016). *The Idea of a Moral Economy: Gerard of Siena on Usury, Restitution and Prescription*. Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press.
- Ashley, A. M. (1921). The Alimenta of Nerva and his Successors. *English Historical Review*, 36(141), 5–16, <https://doi.org/10.1093/ehr/xxxvi.cxli.5>
- Babylonian Talmud. [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: http://www.come-and-hear.com/babamezia/babamezia_60.html
- Blažek, A. (1909). *České spořitelní a záložní spolky dle vzoru Raiffeisenova*. 2. doplněné vyd. Praha: nákladem „Svépomoci“, vydavatelského a tiskařského družstva zemědělců v království Českém.
- Botticini, M. (2000). A Tale of “Benevolent” Governments: Private Credit Markets, Public Finance, and the Role of Jewish Lenders in Medieval and Renaissance Italy. *The Journal of Economic History*, 60(1), 164–189, <https://doi.org/10.1017/S0022050700024694>
- Bouček, J. (1894). *Záložny raiffeisenovy a hospodářská společenstva*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství M. Knappa v Praze-Karlíně.
- Bromberg, B. (1942). The Origin of Banking: Religious Finance in Babylonia. *The Journal of Economic History*, 2(1), 77–88, <https://doi.org/10.1017/s002205070005230x>
- Capie, F., Wood G. E. (1999). *Banking Theory, 1870-1930: The Principles and Practice of Banking*. London: Taylor & Francis.
- Carter, G., Wilkinson, G. (2013). Does Food Sharing in vampire Bats Demonstrate Reciprocity? *Communicative & Integrative Biology*, 6(6), 1–5, <https://doi.org/10.4161/cib.25783>
- Cary, M., Scullard, H. H. (1975). *History of Rome: Down to the Age of Constantine*. London: MacMillan Press.
- Czernin, J. (1997). Majetková práva obročí, záduší a kostelů v minulosti a jejich transformace dnes. *Revue pro církevní právo*, 6 [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: <http://spcp.prf.cuni.cz/1-10/czernin.htm>
- Démosthénés. *Řeč proti Lacritovi*. [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: <http://catalog.perseus.org/catalog/urn:cts:greekLit:tlg0014>
- Démosthénés. *Řeč proti Phormiovi*. [online] [cit. 2018-06-19]. Dostupné z: <http://catalog.perseus.org/catalog/urn:cts:greekLit:tlg0014>
- Dokumenty 1. *lyonského koncilu*. [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: <http://www.papalencyclicals.net/councils/ecum13.htm>

- Dokumenty V. lateránského koncilu [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: <http://www.papalencyclicals.net/councils/ecum18.htm>
- Doubrava, F. (1924). *Okresní záložny hospodářské, jejich vznik vývoj a působnost*. Praha: Rolnická tiskárna v Praze.
- Drobílková, A. (2015). *Péče o sirotky a finanční poměry poddaných na třebičském panství v 16. století* (Bakalářská diplomová práce). [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/e92kb/>
- Duncan-Jones, R. (1974). *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*. Edition, 2, reprint. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, J. (1981). Wheat Production and Its Social Consequences in the Roman World. *The Classical Quarterly*, 31(2), 428–442, <https://doi.org/10.1017/s0009838800009769>
- Finley, M. I. (1952). *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500–200 B.C. The Horos-Inscriptions*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Finley, M. I. (1999). *The Ancient Economy*. London: University of California Press. ISBN 9780520219465.
- Fučíková, L. (2008). *Sirotci a sirotčí agenda na Lhenicku v 18. století* (Bakalářská práce). [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: https://theses.cz/id/ww4zyr/downloadPraceContent_adipldno_10588
- Garnsey, P. (1968). Trajans Alimenta: Some Problems. *Historia*, 17, 367–381.
- Gilbart, J. W. (1866). *The History and Principles of Banking: The Laws of the Currency, etc*. London: Bell & Daldy [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: https://books.google.cz/books?id=ap8pAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Gimpel, J. (1976). *The Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages*. New York: Holt, Rinehart and Winston. ISBN 978-0030146367.
- Glaeser, E.; Scheinkman, J. (1998). Neither A Borrower nor a Lender Be: An Economic Analysis of Interest Restrictions and Usury Laws. *The Journal of Law & Economics*, 41(1), 1–36, <https://doi.org/10.1086/467383>
- Harris, E. (2002). Did Solon Abolish Debt-Bondage? *The Classical Quarterly*, 52(2), 415–430, <https://doi.org/10.1093/cq/52.2.415>
- Holman, R., et al. (1999). *Dějiny ekonomického myšlení*. Praha: C. H. Beck. ISBN 80-7179-238-1.
- Chocholáč, B. (1999). *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století*. Brno: Matice moravská. ISBN 80-902304-4-X.
- Chocholáč, B. (2001). Poddanský úvěr na Moravě v 16.–17. století. *Český časopis historický*, 99, 59–83.
- Jeruzalémská bible (2010). Praha: Krystal, Kostelní vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Kalista, Z. (2001). *Česká barokní pouť. K religiozitě českého lidu v době barokní. Žďár nad Sázavou: Cisterciána Sarensis*. ISBN 8023868837.
- Keynes, J. M. (1963). *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz: The General Theory of Employment Interest and Money*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

- Maloney, R. (1973). The Teaching of the Fathers on Usury: An Historical Study on the Development of Christian Thinking. *Vigiliae Christianae*, 27(4), 241–265, <https://doi.org/10.1163/157007273x00233>
- McCall, B. M. (2013). *The Church and the Usurers: Unprofitable Lending for the Modern Economy*. Washington, DC: Catholic University of America Press.
- McCan, G. I. (2012). *Private Philanthropy and the Alimenta Programs in Imperial Rome*. [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/557692/McCann_georgetown_0076M_11956.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- McLaughlin, T. P. (1939). The Teaching of the Canonists on Usury (XII, XIII and XIV Centuries). *Mediaeval Studies*, 1, 81–147; <https://doi.org/10.1484/j.ms.2.305855>
- McLaughlin, T. P. (1940). The Teaching of the Canonists on Usury (XII, XIII and XIV Centuries). *Mediaeval Studies*, 2, 1–22, <https://doi.org/10.1484/j.ms.2.306522>
- Meislin, B. (1966). Parallels between Talmudic and New York Usury Laws. *Comparative Studies in Society and History*, 9(1), 84–100, <https://doi.org/10.1017/s0010417500004369>
- Meislin, B. J., Cohen, M. L. (1964). Backgrounds of the Biblical Law against Usury. *Comparative Studies in Society and History*, 6(3), 250–267, <https://doi.org/10.1017/s0010417500002152>
- Menning, C. B. (1993). *Charity and State in Late Renaissance Italy: The Monte di Pietà of Florence*. Ithaca: Cornell University Press.
- Millett, P. (1990). Sale, Credit and Exchange in Athenian Law and Society, in Cartledge, P., Millett, P., Todd, S., eds., *NOMOS*. Cambridge, pp. 167–94.
- Millett, P. (1992). *Lending and Borrowing in Ancient Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray, J. (1842). *Report of the Eleventh Meeting of the British Association for the Advancement of Science*. London.
- Müllner, V. (2018). The Reasons Underlying Retail Banking Homogenization in the Second Half of the Nineteenth Century, in Procházka, D., ed., *The Impact of Globalization on International Finance and Accounting*. Cham: Faculty of Finance and Accounting, pp. 137–144, https://doi.org/10.1007/978-3-319-68762-9_15
- Noonan, J. T. (1957). *The Scholastic Analysis of Usury*. Harvard University Press.
- Novotný, A. (1911). *Paměti padesátiletého trvání záložny občanské v Jičíně 1861–1911*. Jičín: Kabátník a spol.
- Platón (2001). *Ústava*. Praha: Oikoymenh.
- Porter, H. J. (1842). On the monts de piété of Rome, Genoa, Turin, and Paris, and other Pawnbroking Establishments on the Continent. *Journal of the Statistical Society of London*, 4(4), 348–357, <https://doi.org/10.2307/2337695>
- Pumpr, P. (2010). *Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách na příkladu třeboňského panství na přelomu 17. a 18. století*. Brno: Matice moravská. ISBN 978-80-86488-73-8.

- Ridley, M. (2000). *Původ ctnosti. O evolučních základech a zákonitostech nesobeckého jednání člověka*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-351-X.
- Rothbard, M. N. (1995). *Ekonomické myšlení před Adamem Smithem*. [online] [cit. 2019-11-09] Dostupné z: <https://www.mises.cz/literatura/ekonomicke-mysleni-pred-adamem-smithem-52.aspx>
- Sedláček, T. (2009). *Ekonomie dobra a zla: po stopách lidského tázání od Gilgameše po finanční krizi*. Praha: 65. pole. ISBN 978-80-903944-3-8.
- Scholz-Wäckerle, M. (2014). *The Foundations of Evolutionary Institutional Economics: Generic Institutionalism*. Abingdon: Routledge.
- Smith, A. (2002). *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut.
- Sojka, M. (2000). *Dějiny ekonomických teorií*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7079-937-4.
- Suetonius. *De Vita Vaesarum*. [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Augustus*.html
- Šmahel, F. (2013). *Jan Hus. Život a dílo*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-0990-0.
- The New Palgrave Dictionary of Economics* (2008). New York: Palgrave Macmillan. ISBN 978-0-333-78676-5.
- Vencovský, F. (1999). *Dějiny bankovníctví*. Praha: Bankovní institut. ISBN 80-7265-030-0.
- Watson, A. (1985). *The Evolution of Law*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Wenzl, F. (1937). *Dějiny záložen a ostatního družstevního podnikání na Moravě do roku 1885*. Praha: Kampelíkova knihovna.
- Yunus, M. (2004). Grameen Bank, Microcredit and Millennium Development Goals. *Economic and Political Weekly*, 39(36), 4077–4080.
- Lettere scambievoli di due teologi, nelle quali si tratta delle usure, E Cambj Maritimi* [online] [cit. 2018-06-19] Dostupné z: https://books.google.cz/books?id=J6BJAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Diecézní archiv Biskupství brněnského, inv. č. 10868, sg. U 4, kart. 2445 - František Umlauf, farář v Šatově (1793–1823).